

KAJ JE POJMOVNA ZGODOVINA IN ČEMU SE Z NJO UKVARJAMO?

Leta 1789 je imel Friedrich Schiller svoje znamenito nastopno predavanje z naslovom »Kaj je univerzalna zgodovina in s kakšnim ciljem jo preučujemo?«. To predavanje je tipično za zadnjo tretjino 18. st., kajti Schiller v njem oriše filozofski pogled na zgodovino, ki naj bi v središče svojega motrenja postavila napredek človeškega rodu h kulturi, humanosti in svobodi in ga s tem tudi dodatno vzpodbujala. Za zadnjo tretjino 20. st. in za naš čas takšne filozofije napredka nikakor niso več tipične. Še več, ta način razmišljanja in tovrstno slovnstvo sta skorajda izumrla. Prej so tipične – vsaj na nemškem govornem področju in tudi marsikje drugje – pojmovne zgodovine. Na tem področju so bili vsekakor napisani ali pa so v nastajanju veliki priročniki, brez katerih duhovne znanosti že zdaj ne morejo več shajati: 1971 je izšel prvi zvezek *Zgodovinskega slovarja filozofije*, ki ga je izdal J. Ritter (obsega 11 zvezkov), pa tudi prva izdaja *Priročnega slovarja glasbene terminologije*, ki ga je izdal H. H. Eggebrecht (5 zvezkov, ki jih nenehno dopolnjujejo). 1972 je sledil prvi zvezek dela *Temeljni zgodovinski pojmi. Zgodovinski leksikon družbeno-političnega jezika v Nemčiji*, ki so ga izdali O. Brunner, W. Conze in R. Koselleck (medtem zaključen, 8 zvezkov) – vse to so sami veliki projekti, ki so se jim medtem pridružili drugi podobni priročniki (npr. R. Reichardt/E. Schmitt 1985 in naslednja; K. Barck in drugi 2000 in naslednja, glej spodaj)

Ona stara zgodovina filozofije, ki je segala po univerzalni zgodovini s to novo pojmovno zgodovino na prvi pogled nima veliko skupnega. Zgodovina filozofije je namreč poznala le en sam »subjekt«, enega junaka: človeštvo. Pojmovna zgodovina pa ima veliko junakov: pojme; in ti pravzaprav niso subjekti, ki zgodovino *ustvarjajo*, temveč prej tako imenovani »referenčni subjekti«, namreč taki, o katerih si zgodbe *poročamo*. Vendarle pa obe zvrsti povezuje tole: a) univerzalna zgodovina je presegala meje posameznih strok, njena usmeritev je bila interdisciplinarna, ker je želela zajeti celoten kulturni razvoj in postaviti teoretični okvir za vse humanistične in duhovne znanosti. Toda interdisciplinarna je danes tudi pojmovna zgodovina, saj se pojmi, pa tudi jezik nasploh ne ustavljajo ob mejah posamičnih disciplin. Univerzalna zgodovina je b) presegala časovna obdobja, vendar pa se je osredotočila na evropsko zgodovino, saj je tudi v prvi vrsti obljubljala, da bo postavila teorijo moderne Evrope. In tudi to je značilno za pojmovno zgodovino, kakor bomo zdaj pokazali.

I. Čemu pojmovna zgodovina?

138

1. Filozofija

Filozofija, ki se po Heglu izoblikuje šele kot poslednja oblika duha in ki se v zgodovini pojavi vselej prepozno, je v teoriji in praksi pojmovne zgodovine odigrala prvenstveno, pionirsko vlogo. To ni naključje. Ker je namreč filozofija že po svoji službeni dolžnosti vselej razmišljala o določanju in rabi pojmov, je morala nujno tudi odkriti specifično težavo, značilno za moderni čas. Ta težava je nasledek zgodovinske zavesti, zavesti mnogoterosti in spreminjanja družbe, epoch, jezikov in kulturnih sistemov. V povezavi te zgodovinske zavesti se je ob koncu 18. st. razvilo živahno filozofsko zgodovinopisje (primerjaj L. Braun 1990: 167 in naslednje) in s tem zgodovinopisjem se je prvič pojavila tudi zahteva po zgodovini filozofskega jezika in pojmovni zgodovini (npr. J. G. H. Feder 1774, J. Gurlitt 1786, Ch. G. Boudini 1788, G. G. Fülleborn 1794/95; primerjaj H. G. Meier 1971: 791 in naslednje, 800 in naslednje). Ta nova oblika filozofskega zgodovinopisja je nameravala sprva le dodati sistematični filozofiji zgodovinsko perspektivo, vendar pa je sama po sistematski plati postajala vedno pomembnejša, kajti ker se je ovedla, da stališče njenega razmišljanja ni zgodovini transcendentno, marveč da razmišlja v historičnem kontekstu, se je porodila potreba, da bi to omejitev presegli in vnesli tudi znanja drugih zgo-

dovinskih obdobj. Tako je sistematsko filozofijo nenehno gnalo v spoprijemanje z zgodovino filozofije. S tem se je spremenila tudi oblika filozofiranja in se prenesla tudi v ustrezne priročnike. Prej je bila bistven sestavni del filozofije vedno tudi umetnost definiranja in filozofski slovarji so si zadali nalogo priskrbeti zavezujoče pojmovne definicije (J. Micraelius, S. Maimon). V znamenju zgodovinske zavesti pa je ta praksa izgubila svojo dosedanjo vrednost. Kajti, ali je definiranje sploh še bilo smiselno, če so njegovi rezultati pričevali samo o določeni filozofski šoli in nekem zgodovinskem stališču in imeli veljavo samo v njunem kontekstu? Že v 18. st. je zato G. Walch v svojem leksikonu podal orientacijske podatke o dosedanjih in novejših pojmovnih določilih, ne da bi sam ob tem zavzel stališče. V šoli Kanta, ki je razsvetljenost pripeljal do dovršenosti, je sicer nastalo še več filozofskih priročnikov, ki so definirali to, edino »pravo« filozofijo (najobsežnejši je G. S. Mellinov). V Heglovi in Schleiermacherjevi šoli pa ne najdemo niti enega samega takšnega dela več. Za tem se po eni strani gotovo skriva prepričanje, da je filozofija živo gibanje duha in da se ne sme ustaviti pri suhih definicijah. Po drugi strani pa stoji za tem tudi zgodovinska zavest, ki ve za razvoj mišljenja in za razvoj pojmov, pa tudi za divergenco zgodovinskih obdobj. Zato Heglovi in Schleiermacherjevi učenci ne pišejo slovarjev pojmovnih definicij, pač pa pomembno filozofsko zgodovinopisje (A. H. Ritter, Ch. A. Brandis). V luči historizma, ki se prične ob koncu 18. st., se misel »čistega uma«, tj. izkustveno in zgodovinsko prostega uma, pokaže kot problematična, enostranska ali celo napačna in to prvokrat pripelje do zahteve po pojmovni zgodovini.

Težava, v katero sta zašla sistemska filozofija in definiranje pojmov, se je seveda zares začela šele takrat, ko je izginilo prepričanje, da je celotna filozofija v Heglovem smislu logičen razvoj duha. To se npr. zelo prepričljivo kaže v Diltheyevi razpravi »O bistvu filozofije« iz leta 1907. Spričo mnogoterosti, kaj vse je bilo mogoče razumeti s pojmom »filozofija«, je Dilthey njeno bistvo lahko določil le še tako, da je pokazal njene različne funkcije v življenju posameznika in družbe in se je zato nenehno vračal k filozofiji zgodovine (Zbrani spisi V, posebej 413 in naslednje). Zgodovina filozofije in funkcijska analiza se morata po Diltheyu vzajemno osvetljevati in podpirati, in s tem se sistem in zgodovina filozofije še bolj približata in se pričneta prepletati. Diltheyev prijatelj grof Paul Yorck von Wartenburg je celo zahteval popolno opustitev delitve sistematičnega in historičnega v zgodovini kot nevzdržnega metafizičnega preostanka.

Bolj ko sta v drugi polovici 19. st. postajali vprašljivi možnost filozofske sistematike, ki bi bila neodvisna od zgodovine in možnost občeveljavnih definicij pojmov in bolj ko sta hkrati filologija in zgodovina postajali pomembni, priznani znanosti, bolj so se v filozofiji ukvarjali s pojmovno zgodovino. F. A. Trendelenburg je zahteval, da je treba »slediti zgodovinskemu razvoju velikih misli človeštva.« Na njegovo pobudo je R. Eucken (1872/79) zasnoval »Leksikon filozofske terminologije«, G. Teichmüller (1874/78) pa se je s pojmovno zgodovino ukvarjal v teoriji in praksi. Širšega priznanja je bil pojmovnozgodovinski postopek deležen šele v 20. st., ko sta tako novokantovstvo kot tudi Husserlova fenomenologija polagoma izgubili svojo prepričljivost in je filozofija, ki je svojo zadnjo oporo iskala v »čisti zavesti«, stopila v ozadje. V ospredje sta se prebili filozofiji Diltheya in Heideggra in z njima pojmovna zgodovina. Pod Heideggrovim vplivom je H.-G. Gadamer že leta 1924 branil njen pomen in pripomogel k njuni uveljavitvi. Pod Diltheyevim vplivom pa je nekoliko kasneje E. Rothacker premaknil pojmovno zgodovino v samo središče teorije duhovnih znanosti in načrtoval tudi ustrezen priročnik (1927:780) Leta 1955 je Rothacker ustanovil časopis *Arhiv za pojmovno zgodovino* in s tem hkrati položil temeljni kamen za prihodni pojmovnozgodovinski slovar, delo, ki ga je kasneje poprijel J. Ritter (glej zgoraj).

140

Kar vidimo, je: Pojmovna zgodovina toliko bolj pridobiva pomen, kot misel »čistega uma« in »čiste zavesti« v filozofiji izgublja svojo prepričljivost. Analiza predpostavk mišljenja zdaj ni bila več transcendentalna refleksija, temveč je postala stvar jezikovne in zgodovinske refleksije in raziskave. Od zgodovine neodvisna filozofska sistematika se je zdaj dozdevala prav tako vprašljiva kot omejitev na umetnost logičnega definiranja. Pojmovna zgodovina je dobila filozofski pomen, ko je bilo – analogno z »lingvističnim obratom« v analitični filozofiji – v hermenevitičnem obratu odkrita zgodovinskost mišljenja in je na mesto transcendentalne zavesti stopila jezikovna in zgodovinska zavest. Kajti če se zavest v svojem jedru sama kaže kot zgodovinsko določena, se obrat k zgodovini filozofskega jezika ne zgodi le zaradi priučenega zgodovinskega interesa, temveč zato, ker je za filozofsko razmišljanje potreben. Pojmovna zgodovina lahko potem upravičeno povzame vlogo poglobljene »kritike uma« (E: Rothacker 1955: 7)

Če pogledamo поблиže, lahko ugotovimo, da filozofi s svojimi pojmovnimi zgodovinami zasledujejo različne cilje. Tako kot vse zgodovinopisje, lahko tudi pojmovna zgodovina izpolnjuje raznorazne naloge. Po mojem mnenju je

mogoče na področju filozofije pojmovno zgodovino razdeliti na osem takšnih nalog:

(1.) Prva naloga pojmovne zgodovine je že po naravi stvari ta, da pojasnjuje pojme glede na njihovo vsebino. Pojmi namreč iz svoje zgodovine s seboj običajno nosijo množino pomenov in cel regiment konotacij. V obsegu pojma se večinoma zrcali zgodovina pojma in vsebina pojma je hkrati sedimentarna zgodovina dosedanje rabe. Tako v nemškem pojmu *duha* še vedno zvenijo grški *logos*, *pneuma* in *nous* pa tudi latinski *spiritus* in *animus*, zaradi česar se nemški predstavniki humanistike izogibajo in se neradi imenujejo znanstvenike duhovnih znanosti [Geisteswissenschaftler], čeprav se je na nemškem govornem področju terminus *duhovne znanosti* [Geisteswissenschaften] ustalil v konvencionalni rabi.

Kdor definira pojme, poskuša pojasniti pojem tako, da podeli pojmom določenost in nedvoumnost. To pa je mogoče doseči le z redukcijo njihove vsebine. Definirati pač pomeni omejiti, odrezati (K. Gründer 1967). In zares definirati, je dejal že F. Nietzsche, je mogoče samo to, kar nima zgodovine. Zato poskuša pojmovni zgodovinar, ravno obratno, pojasniti pojme tako, da številne pomene, ki se jih dostikrat zavedamo le medlo ali napol, izrecno priključ v spomin in sicer ravno z vrnitvijo v njihovo zgodovino. Logik, ki definira, je enak psihoterapevtu, ki s pomočjo hipnoze svojemu pacientu sugerira to, kar naj bi ta prevzel kot oceno samega sebe in kar naj bi storil. Pojmovni zgodovinar pa je nasprotno bolj podoben psihoanalitiku, ki poskuša po poti anamneze pripeljati pacienta do obdelave tega, kar je bil ta napol ali docela pozabil.

141

(2.) Z zgodovinsko anamnezo pojmovna zgodovina lahko in tudi želi služiti sporazumevanju filozofov in nasploh komunikaciji. Kajti medtem ko definicije izhajajo vedno z nekega določenega filozofskega stališča, poskuša pojmovna zgodovina v zavest prinesiti to, kar leži že pred vsemi definicijami: dejansko vsebino pojmov, ki se bolj ali manj zavestno že nahajajo v znanstvenem jeziku, pa tudi v jeziku izobražencev in pogovornem jeziku. Na ta način se spomnimo tega, kar prvenstveno povezuje vse filozofske šole in smeri. Vprašanje, ali je neka definicija pravilna in zavezujoča, praviloma vodi v spor šol o premisah definicije. Nasprotno je mogoče pogosto mnogo lažje doseči enotnost o tem, kakšen pomen je nek pojem imel v preteklosti in ga v različnih sferah jezikovne rabe še ima. Na ta način lahko in želi pojmovni zgodovinar učinkovati proti drobitvi filozofije na različne šolske govorice in olajšati komunikacijo.

(3.) Pojmi seveda niso samo *tema* filozofije, temveč predvsem tudi njeno *oro-dje*. Orodje, ki ga je mogoče različno tolmačiti, pa za delo ni uporabno. Zato mora filozof dostikrat nekatere pomene svojih pojmov odriniti na stran in jih potisniti v ozadje. Pojemovna zgodovina mu pri tem daje možnost, da to naredi z jasno zavestjo in izrecno, in se na ta način izogniti nesporazumom pri svojih pogovornih partnerjih in bralcih. K. R. Popper je v svoji znani knjigi *Beda historicizma* le zelo nezadostno pojasnil, da njegov izraz *historicism* nima nobene zveze s tem, kar običajno imenujemo *historizem*. (1969:14) (*S historicizmom* označuje predpostavko zgodovine, ki se odvija po nekih zakonitostih, s historizmom pa običajno mislimo zgodovinski način postopanja, ki je naravnano na individualnost historičnih pojavov.) Posledica tega, kar je Popper izpustil: v številnih priročnikih pod geslom *historicism* najdemo navedek tiste Popperjeve knjige, kot da bi Popper hotel prikazati »bedo *historicism*«. H. Lübbe je kasneje izrecno pojasnil, da je sam Popper *historizmu* zelo blizu in lahko velja za enega njegovih teoretikov in zagovornikov. Lübbe na drugem mestu jasno razlaga korist pojmovnozgodovinskega postopka za neproblematično rabo pojmov s pomočjo naslednjega primera: Lübbe pokaže različne pomene in funkcije, ki jih je v zgodovini imel pojem *sekularizacija* (*Säkularisierung/ Säkularisation*) (1965/1975) (tukaj je *sekularizacija* t. i. »tematski pojem«, kakor bi rekel Eugen Fink). Lübbe torej povzame pojem v pomenu, v katerem ga uporablja sociolog religije Howard Becker in ga uporabi za ponazoritev vloge religije v moderni družbi (tukaj je *sekularizacija* t. i. »operacionalni pojem«). Na ta način pojemovna zgodovina pripomore k nedvoumni rabi večpomenskih pojmov. Leksikon literarne vede K. Weimarja (1997 in naslednja) programsko naredi pojemovno zgodovino za temelj uporabnih predlogov za rabo pojmov.

142

(4.) Če si pojemovna zgodovina prizadeva samo za pojasnitev in za soglasje o pomenu pojmov, potem je to pretežno historično in filološko početje, ne pa tudi filozofija v ožjem pomenu; je sicer filozofsko relevantna, podobno kot formalna logika, vendar pa sama ne nastopa kot filozofija. Vendar pa lahko pojemovna zgodovina počne tudi to, npr. takrat, kadar nas želi z rekurzom na preteklost poučiti o resnični in zavezujoči vsebini pojmov in v tem smislu deluje normativno. To je npr. skoraj vselej primer pri Heideggru in Gadamerju, ki sta se na poseben način osredotočila na preteklost grških filozofskih pojmov. Če Heidegger v *Biti in času* izpostavlja, da je grška beseda *aletheia* (resnica) prvotno pomenila *nezakritost* (Unverborgenheit), potem to ni mišljeno zgolj kot jezikovnozgodovinsko opozorilo, temveč je to izjava filozofa, ki nam želi pojasniti, da je treba *resnico* dejansko in tudi še danes misliti kot *nezakritost* in

razodetje biti. Pot v preteklost je tukaj pot k originalnemu in še vedno zavezujočemu smislu filozofskih pojmov in k resničnim, nepotvorjenim mislim. S pojmovno zgodovino se je mogoče torej ukvarjati tudi tako, da nas s pomočjo zgodovine in jezikovnih refleksij pripelje v središče stvari. V tem smislu je posebej Gadamer – navezujoč se na Heideggrovo misel, da je jezik »hiša biti« – razglasil pojmovno zgodovino za edino zavezujočo pot k filozofskim mislim. Ker v filozofiji ne poznamo eksperimenta in njene resnice ni mogoče izpeljati iz zunanje izkušnje, mora filozofija poiskati svoj temelj v jeziku (1971). Gadamerjeva ontologija jezika v drugem delu *Resnice in metode* in njegova teorija pojmovne zgodovine sta torej najtesneje povezana. G. Teichmüller pa je, mimogrede, poskušal že konec 19. stoletja pokazati, da leži zavezujoča vsebina pojmov in njihova še vedno veljavna misel v izvoru pojmov.

(5.) Tudi kdor je skeptičen do te teze in zastopa stališče, da je treba ločevati vprašanje izvora in prvotnega pomena pojmov na eni strani in vprašanje njihove smiselne rabe na drugi strani, ki prvotni vsebini pojmov nikakor ne ostaja zavezana, ima motiv, da se povrne k izvoru pojmov. Kajti vsi naši pojmi so bili prvotno metafore, izvirajo s področja čutnih zaznav in slikovitosti (nemška beseda *Begriff*, je izpeljana iz *begreifen* = *anfassen* [pojmiti/razumeti/zapostati = prijeti]) Na ta način v filozofsko pojmovnost vstopa svet življenja in izkušnje življenjskega sveta pa tudi interpretacija sveta, ki ji pečat dajeta kultura in časovno obdobje. Tako npr. za grški pojem materije ni nebitveno, da *hyle* prvotno pomeni *les*: materijo so kot material mislili v kontekstu *tehne*, obrtniškega proizvodnje in obdelovanja. Nastanek filozofskih pojmov izdaja vselej neko določeno »jezikovno stisko« (Gadamer), ki je v tem, da je treba z besedami danega jezika povedati nekaj, kar doslej ni bilo povedano ali pa je tudi komaj mogoče povedati. Pojmi tako po eni strani prestopajo življenjski svet, vendar se ga po drugi docela ne otresejo. Posebej H. Blumenberg je zahteval, naj se pojmovna zgodovina ne reducira na terminološko zgodovino, temveč naj jo dopolnjuje zgodovina metafor in »metaforologija«, marveč že zato, ker med prehodom od metafore do enoznačno definiranih terminov pojmi utrpijo »osiromašenje imaginativnega ozadja in navezav s svetom življenja« (1971: 163). Poleg tega je bila filozofija polna t. i. »absolutnih metafor«, namreč takšnih, ki jih sploh ni mogoče prevesti v abstraktne, čiste termine. V smislu zgodovine smo si, kakor pravi Blumenberg, s področja pripovedovanih zgodb pridobili metaforo za nekaj, kar je brez te metafore nemogoče misliti in izraziti. Tudi *čas* je za Blumenberga takšna absolutna metafora, kajti vsa nazornost, ki jo damo pojmovni vsebini *časa*, je sposojena iz sfere prostora (npr. linija).

Že Dilthey je dejal, da so bolj fundamentalne kot vse znanosti »interpretacije sveta«, in z njimi nas zalaga že jezik. Pojemovna zgodovina, ki se vrača k izvoru pojmov in osvetljuje njihov metaforični značaj, razkriva te interpretacije kot to, kar so in s tem se jih tudi ovemo. S tem nam kaže, da dejansko živimo in mislimo v svetu, ki je že interpretiran in da je naše mišljenje jezikovno vezano: Slikovitost jezika često vodi naš pogled, prežema naše izkušnje in budi določena pričakovanja. Tako naravnana pojemovna zgodovina torej razlaga horizont našega mišljenja in naše izkušnje sveta in jo zatorej upravičeno poimenujemo tudi »hermenevtična filozofija«.

(6.) Ta hermenevtična filozofija, ki razkriva jezikovno vezanost in s tem omejenost in pogojenost našega mišljenja, pa lahko med svojim povratkom k izvorom pojmov vsekakor zasleduje tudi kritičen cilj. Če npr. historično zvedemo neokantovski in fenomenološki pojem *vrednosti* na sfero ekonomije, smo s tem seveda spodkopali visoko aspiracijo filozofije vrednot. Po Blumenbergu so vsi pojmi, ki delujejo kot nosilni stebri metafizike, nastali iz metafor. S tem Blumenberg meni, da ta metafizika pač stoji na majavih tleh. Na drugačen način je pogled nazaj na izvore filozofskega jezika tudi pri Heidegguru vedno vseboval kritično poanto: Z njim je bila povezana »destrukcija metafizike«, razkroj okostenele filozofske terminologije in napad na pojmovanje, da je mogoče v filozofiji s pojmi postopati kakor s prikladnimi zidaki. Povratek v zgodovino, k začetkom tvorbe pojmov je bil torej hkrati kritika sedanjosti, modernega jezika in interpretacija sveta. Ni potrebno, da je človek v preteklost zazrti romantik in heideggerjanec, da bi tukaj prepoznal legitimni interes pojmovne zgodovine. Mnogi naši pojmi so zaradi prepogoste in često preveč površne rabe tako obledeli ali pa so celo iznakaženi, da so postali brezizrazni in neuporabni. Če danes vsepovsod govorimo o *zgodovinskosti*, komajda še uresničujemo tisto, tako revolucionarno misel Paula Yorcka von Wartenburga, da človeka ni mogoče misliti brez njegove umestitve v tok zgodovine in zgodovine ne brez tega človeka. Pojemovna zgodovina, ki se vrača k začetkom tvorbe pojmov, ima vsekakor lahko kritično intencijo. In filozofija takšno pojmovno kritiko potrebuje, če naj njen jezik ne postane prazen in brez vsebine.

144

(7) Gotovo obstaja na polju filozofije oblika pojmovne zgodovine, ki ne želi niti kritizirati niti utemeljiti modernega jezika in ki nima nobene povezave s sodobno jezikovno rabo, temveč zgolj raziskuje jezik preteklih obdobj. Če recimo v *Arhivu za pojemovno zgodovino* (34. zvezek) preberemo učeni sestavek o znanem pojmu *scientia media*, ki je igral veliko vlogo v pozni sho-

lastiki in je potem zatopil v pozabo, se nagibamo k temu, da bi ga ocenili zgolj kot rezultat antikvarnega zanimanja in takšnemu raziskovanju odrekli filozofski pomen. Toda vprašanje filozofske relevance je tukaj vprašanje perspektive. Kajti po eni strani nam to pojmovno zgodovinopisje razkriva drugačnost preteklih filozofij in nam na ta način posredno pokaže, kako malo so naši lastni načini razmišljanja samoumevni. Če pa po drugi strani v pojmih iz preteklosti odkrijemo točke, na katerih se mišljenje določenih obdobjih kristalizira in če jih razvrstimo drugo ob drugo, izdelamo po poti pojmovnega zgodovinopisja zgodovino mišljenja. Že leta 1885 je K. Merkel zagovarjal zgodovinopisni postopek z argumentom, da je z njim mogoče pokazati resnični notranji napredek človeškega »duha« (primerjaj H. G. Meier 1971:795 in naslednje). Če smo v 20. st. večinoma izgubili optimizem napredka, pa ta Merklova misel vendarle ni povsem preživela. J. Ritter je v predgovoru *Zgodovinskega slovarja filozofije* dejal, da pojmovnozgodovinsko raziskovanje temelji na »ideji filozofije«, »za katero se filozofija v spreminjanju svojih zgodovinskih pozicij in v zoperstavljanju svojih smeri in šol kot filozofija perennis napredujoče razvija« (1971: VII). Namen pojmovne zgodovine je rekonstruirati zgodovino mišljenja, ki je polna prelomov in divergenc, hkrati tudi kot povezano diskusijo v neprekinjenem napredovanju. Če jo opazujemo in če to počnemo na ta način, potem nam pomaga pokazati, katere vrline in katere slabosti so imele filozofske pozicije, kako smo mislili prej in kako mislimo zdaj in izdela – izrecno ali ne – zavest našega lastnega porekla, pa tudi naš današnji položaj: Na ta način lahko pojmovna zgodovina [Begriffsgeschichte] postane zapopadena zgodovina [begriffene Geschichte] in se tako znova približa onemu starejšemu projektu zgodovine filozofije, ki smo ga omenili na začetku. Vendar pa tega ne naredi kot ona z drznimi konstrukcijami, temveč s historično-filološko metodo; in svoj cilj doseže vselej le začasno: izhajajoč iz določene perspektive, ob smernici nekega pojma ali pojmovnega polja. Gre torej za filozofsko zgodovinopisje, ki je postalo skromnejše, kajti napredek in totaliteta mišljenja sta ji postala problem. Vendarle pa si včasih to totaliteto zastavi za cilj, se usmeri k njej: E. Rothacker je leta 1950 dejal, da »pojmovnozgodovinski slovar filozofije« ne ustvarja le temelja prihodnje zgodovine filozofije, temveč tudi temelj »duhovne zgodovine Evrope« (primerjaj K.-O. Apel 1951/52). Ta teza ne postane napačna niti s tem, da smo se medtem distancirali od »evropocentrizma« in da v pojmovnozgodovinsko raziskovanje v vedno večji meri vključujemo tudi npr. azijsko mišljenje. Zakaj ravno v kontrastu in z vzporednicami med evropskimi in izvenevropskimi kulturami se jasneje zavemo tega, kar smo kot ljudje in kot Evropejci.

(8) Če zastopamo pojmovanje, da vse znanosti temeljijo na jezikovnih predpostavkah, postane pojmovna zgodovina tudi pomemben pripomoček filozofije znanosti, ki takšne predpostavke analizira. Za Rothackerja je bila teorija duhovnih znanosti najpomembnejši motiv za to, da se je posvetil pojmovni zgodovini. Že leta 1927 je načrtoval priročnik, ki naj bi zgodovinsko raziskal vse temeljne pojme znanosti kulture, npr. pojmov kot so *razvoj, napredek, organizem, epoha, struktura, duhovne znanosti* itd. Takšni pojmi so namreč temelji dela duhovnih znanosti. Nemogoče je trditi, da je ta program medtem zastarel. Nasprotno: Bolj kot se novejša »historična« filozofija znanosti, ki se posebej navezuje na Th. S. Kuhna, zanima za kulturno pogojenost naravoslovnih znanosti, bolj bo morala historično pojasniti jezikovne predpostavke tudi zanje, pa čeprav se naravoslovne znanosti večinoma predstavljajo v simbolnem matematičnem jeziku. Fizik C. F. von Weizsäcker je na primeru pojmov *atom* in *telo* pokazal, kako je jezik v zgodovini fizike usmeril znanstveno mišljenje v določeno smer (1971: 61 in naslednje). Zato se danes komajda katera filozofija znanosti lahko popolnoma odreče pojmovni zgodovini. Prav zato pa pojmovna zgodovina kot disciplina za znanosti igra povezovalno vlogo v času, v katerem filozofija te službe ne opravlja več (vsaj nesporno ne). J. Ritter je temu rekel takole: Medtem, ko je v procesu diferenciacije znanosti vedno več področij zapustilo področje filozofije in se osamosvojilo, lahko pojmovna zgodovina z rekonstrukcijo skupnih jezikovnih predpostavk oriše to razvejanje disciplin in naredi vidno njihovo povezanost (1971: VI in naslednji). Pojmovna zgodovina si lahko torej pridobi filozofsko relevanto posebej, če se ne omeji na področje filozofije, temveč historično tematizira tudi vodilne kategorije posameznih znanosti. Dejansko na področju pojmovne zgodovine ni stroge delitve disciplin: Kdor se npr. ukvarja s pojmom *rekonstrukcije*, zaide na območja arheologije in filozofije prav tako kot naravoslovnih znanosti in medicine.

146

Vendarle pa lahko pojmovnozgodovinski priročniki, ki smo jih omenili na začetku, vse te naloge – posebej obe poslednji – izpolnijo le nezadostno. Razlog za to ne leži v vedno omejenem obsegu priročnikov in nujni skrčenosti leksikalnega prikaza, temveč predvsem v orientaciji člankov na vsak pojem posebej. Zato ni mogoče – ali pa le zelo nezadovoljivo – raziskati in pokazati, kako se spreminja neko pojmovno polje kot celota in kako na njem potekajo funkcijske zamenjave; kako včasih novi pojmi označijo že znane stvari ali pa konstituirajo nova področja; kako centralni pojmi postanejo neuporabni in kako novi pojmi področje njihovega predmeta postavijo v novo luč; kako s celotno spremembo nekega pojmovnega polja nastanejo nove interpretacije nekega

izseka sveta. Zato bi pojmovno zgodovinopisje lahko vso svojo plodnost razvilo šele, če bi raziskovalo celotna pojmovna polja v njihovih zgodovinskih premenah, recimo z naslonitvijo na raziskovanje jezikovnih polj Josta Trierja. Za priročnik *Temeljni zgodovinski pojmi* lahko že upravičeno rečemo, da je s svojimi članki naravnani na raziskovanje polj.

2. Posamične znanosti

Kako zelo morajo duhovne znanosti danes upoštevati vpogled v spreminjanje pojmov, se kaže med drugim v tem, da je *Stvarni leksikon nemške literarne zgodovine*, ki sta ga osnovala P. Merkel in W. Stammler, v svoji tretji izdaji koncipiran popolnoma drugače: Nova izdajateljca, K. Weimar skupaj s H. Fricke in drugimi, sta ga preimenovala v *Stvarni leksikon nemške literarne znanosti* in iz njega naredila »pojmovni slovar«, ki zdaj sledi zgodovinskosti terminov in strokovnim področjem. Namesto da nas recimo informira o »bistvu« klasike, nam zdaj ta priročnik kaže »od kdaj in kako in v kakšnem smislu besedo klasika uporabljajo literarni znanstveniki« (K. Weimar 1997: VII), kajti ne moremo zanikati, da so takšni pojmi večpomenski in da o njihovi rabi ni pravega soglasja – razlog za številne nesporazume in nepotreben prepir (H. Fricke/K. Weimar 1996).

147

Filozofski program, ki pojmov ne pojasnjuje z definicijami, temveč s pojmovno zgodovino, se je medtem obnesel ravno v takšnih znanostih, ki se ukvarjajo z nejezikovnimi znaki in dejstvi. Okrog 1950 je Wilibald Gurlitt – po navdihu E. Rothackerja – načrtoval »Priročni slovar glasbene terminologije«, ki ga je leta 1971 H. H. Eggebrecht tudi uresničil in od takrat izhaja (glej Eggebrecht 1968, 1971). Cilj tega slovarja je večja zavezanost glasbenega ali boljše muzikološkega jezika. S pojmovno zgodovino želijo preprečiti tako »samovoljno rabo« kot tudi »dogmatične definicije« pojmov, ki so že s svojim poreklom nabiti s pomenom (Eggebrecht 1971:1). Pomembnost tega podjetja je očitna, saj jezik vendar interpretira svet tonov, jih postavlja v določeno luč in lahko s tem zaznamuje naravnost bralca in v praksi celo izvedbo. Med samoumevno predpostavko, da je vsa glasba »izraz«, in sicer izraz subjektivnega in iracionalnega občutja, bomo npr. *Umetnost fuge* J. S. Bacha poslušali in igrali drugače, kot če si priključimo v zavest, da se je pojem v tem smislu izoblikoval šele ob koncu 18. st. v obdobju sentimentalizma [Empfindsamkeit] in romantike, da pa je Bach komponiral v svetu, v katerem je bilo mogoče glasbo, tako kot pri Leibnizu, razumeti kot »nezavedno štetje duše« in kot zrcalo

božanske harmonije sveta. Če glasbi z interpretirajočim jezikom ne želimo narediti sile, si moramo priklicati v spomin, katera glasbena izkustva so prišla do izraza v obravnavanih pojmi in katere različne pomene so imeli pojmi v zgodovini glasbenega mišljenja. Senzibiliziran glasbeni zgodovinar bo upošteval divergence del iz različnih obdobj in stilov tudi na ta način, da ne bo vseh glasbenih tvorb tlačil v Prokrustovo posteljo istih pojmov. Temelj za to previdnost daje pojmovna zgodovina. Pojasnitev estetske terminologije pa lahko pripelje tudi do filozofije.

Še preden se je sesul politični sistem DDR, je skupina avtorjev berlinske akademije vnesla novo gibanje v sfero duha, in sicer na področju, ki je ležalo nekoliko izven interesov države in zato ni bilo pod tako močnim pritiskom predpisov. K. Barck, M. Fontius in W. Thierse so pripravljali »Zgodovinski slovar temeljnih estetskih pojmov« in njegova osnovna misel je primer, kako lahko zgodovina pojmov nekega določenega področja – tukaj estetike in vseh umetnostnih ved – služi širšemu cilju. Avtorji so namreč razložili, da naj bi bil njihov slovar »orientiran izrazito historično, interdisciplinarno in univerzalno-zgodovinsko« (1990: 18). Njegov najpomembnejši namen pa je »pojmovna refleksija estetske kulture nasploh« (1990: 13), diagnoza sodobne situacije. Za to situacijo se jim je zdelo značilno določeno neskladje: v sferi estetskega si nasproti tuje stojita tradicionalen način mišljenja in govorjenja in nov kulturni razvoj in estetska izkustva. Obstaja »nesorazmerje med tradicionalnim pojmovnim instrumentarijem in njegovo analitično močjo, merjeno s prelomi in funkcijskimi spremembami v estetski kulturi sedanjosti« (1990: 15). Tukaj lahko začutimo odpor proti dogmatizmu uradne umetnostne teorije marksizma. Ta dogmatizem se zrcali tudi v *Filozofskem slovarju* G. Klause in M. Buhra, ki je na tem mestu tudi deležen izrecne kritike. Vendar je vodilna misel projekta pomembna in plodna tudi izven meja marksistične ortodoksije. Kajti ali se ono »neskladje« pojma in realnosti ni pokazalo že takrat, ko sta Arnold Schönberg in Alban Berg z ozirom na svoj serialni kompozicijski način še brez pomisleka govorila o »izrazu«? Medtem ležijo pred nami že trije zvezki tistega priročnika, ki ima sedaj naslov *Temeljni estetski pojmi*. Sklicuje se ne le na filozofsko hermenevtiko, temveč tudi na diktum Th. W. Adorna, da so vse kategorije estetske teorije »radikalno zgodovinske«, metodično pa hodi nova pota v toliko, v kolikor gesla najprej usmerijo pogled na sodobno situacijo in pri predstavitvi preteklosti pokažejo ne le kontinuitete, temveč ravno tudi prelome in preskoke (K. Barck in drugi, 2000, predgovor).

Običajno stoji družbena zgodovina v močni opoziciji proti »historizmu«, kakor ga je razumel Fr. Meinecke, pa tudi proti filozofski »hermenevtiki«, kakor jo je formuliral Gadamer. Socialna zgodovina namreč ne želi razdelati individualnih dogodkov in kulturnih pojavov, temveč splošne, dolgotrajno vladajoče socialne strukture. Izpostaviti pa želi tudi determinante, ki ležijo v ozadju delujočega in govorečega človeka. Hkrati so se ravno družbeni zgodovinarji čutili prisiljeni ukvarjati se s pojmovno zgodovino. Razloga za to sta posebej dva, pojasnil pa ju je R. Koselleck (1967, 1972, 1979): a) Tudi družbeni zgodovinar mora interpretirati zgodovinske vire in ob tem doseči po možnosti natančno razumevanje pojmov, ki se tam pojavljajo. Če v nekem viru z začetka 19. st. srečamo pojme kot sta npr. *meščanska družba* ali *razred*, ali potem pomenita že kar isto kot v jezikovnem prikazu današnjega družbenega zgodovinarja? Družbeni zgodovinar torej pojmovno zgodovino torej potrebuje za razumevanje svojih virov in za pojasnitev svojega lastnega pojmovnega instrumentarija, potrebuje jo, da postavi jezik vira in jezik svojega lastnega opisovanja v pravo razmerje. Tukaj je pojmovna zgodovina oblika historično-kritične metode in znanstveno-teoretične refleksije. b) pojmovna zgodovina pa lahko tudi sama postane del družbenega zgodovino pisja. Pojmi so namreč tudi del socialne realnosti. S pomočjo pojmov neka družba konstituira svojo ureditev, z njimi skupine artikulirajo svoje zahteve in pričakovanja. Tako se v pojmih zrcali tako preteklost neke družbe, njena tradicija, pa tudi njena sedanjost in njena pričakovana prihodnost. S pojmi socialne skupine branijo svoje zahteve in se borijo proti svojim nasprotnikom. Zato so za družbenega zgodovinarja po Kosellecku pojmi po eni strani *indici* za socialna stanja in spremembe, po drugi strani so pa tudi *faktorji* družbenih gibanj. R. Reichardt je prav ta zadnji aspekt močno poudaril kot motiv za *Priročnik temeljnih politično-socialnih pojmov v Franciji*. Redkokateri zgodovinar novejše zgodovine se zato lahko dandanes povsem odpove priročni uporabi teh leksikonov.

Prav tako pomembni pa so za skoraj vse druge zgodovinske duhovne vede in za filozofijo in v tem se znova kaže interdisciplinarnost in filozofska tendenca pojmovne zgodovine. Osnova priročnika *Temeljnih zgodovinskih pojmov* je namreč cilj, ki presega posamezne stroke in to je »raziskovanje razpada starega in nastanek modernega sveta, kakor sta bila zajeta v pojmovni zgodovini« (R. Koselleck 1967: 81, 1972: XIV). Pojmovna zgodovina torej tudi tukaj navsezadnje služi zgodovinsko-filozofskemu namenu. In tako kot je starejša filozofija zgodovine to vedno razčlenila v faze in obdobja, naj bi po Koselleckovem programu naredilo tudi pojmovno zgodovino pisje družbenega zgodov-

vinarja, vendar z bolj prefinjeno metodo. Okrog 1770, v tako imenovanem prehodnem obdobju [»Sattelzeit«], tako se glasi Koselleckova hipoteza, je bil celoten pojmovni sistem, s katerim danes označujemo in interpretiramo naš politično-socialni svet, podvržen radikalni preobrazbi. Nekateri pojmi so odmrli, drugi so dobili nov pomen, nastali pa so tudi popolnoma novi. Ta teza se je potrdila v mnogih primerih: pojmi kot historizem, zgodovinskost in zgodovina (ta kolektivni singular) so vsi skupaj nastali šele po letu 1770, večinoma celo po 1800 – se pravi v času, za katerega je tudi Michel Foucault ugotovil »epistemološki prelom«. Pojmovna zgodovina je torej tudi znotraj družbene zgodovine na dobri poti, da postane zapopadena zgodovina [begriffene Geschichte]. Seveda: Koselleck poudarja, da sta pojmovna zgodovina in stvarna zgodovina različni stvari in ju je treba ločiti, ampak nobena stvarna zgodovina se ne more v celoti odpovedati pojmovni zgodovini. – Medtem je vedno več politologov in sociologov spoznalo, da jezik ni epifenomen družbe, temveč eno izmed njegovih najpomembnejših področij in zato je za mnoge postal osrednji raziskovalni predmet.

150

Če primerjamo pojmovnozgodovinsko raziskovanje v filozofiji in v posamičnih znanostih, se izkaže, da je povsod usmerjeno k istima dvema glavnima ciljema, ki lahko oba veljata za »filozofska«: na refleksijo pojmovnega instrumentarija znanosti in na razumevanje človeške zgodovine, pri čemer je posebej pozorna na sedanost. Znanstvena teorija in filozofija zgodovine sta določili horizonte vpraševanja, znotraj katerih se danes giblje pojmovna zgodovina. Pojmovna zgodovina med seboj spaja posamezna področja: pojasnitev naših pojmov vodi k poskusu razumevanja človeške zgodovine, raziskovanje preteklosti pa služi pojasnitvi naših znanstvenih pojmov. Ob tem se povsod kažejo uvodoma omenjene temeljne poteze. Kajti čeprav so priročniki prikrojeni določenim disciplinam, ob tem vendarle ves čas prekoračujejo njihove meje in ob tem se dejansko pokažejo interdisciplinarne povezave: ista gesla najdemo recimo v leksikonih različnih strok, tako npr. najdemo »estetiko« pri J. Ritterju, K. Weimarju, K. Barcku. »Kulturo« in »civilizacijo« pri J. Ritterju, R. Kosellecku, R. Reichardtu / E. Schmittu, Barcku itd. Vsi priročniki pa se osredotočajo še na evropski kulturni prostor, ker se pač poskušajo orientirati predvsem v lastnih tako divergentnih tradicijah in jezikih. Ampak to ni načelna meja pojmovnozgodovinske metode. Obstajajo npr. tudi raziskave kitajskih piktoграмov in ustrezen priročnik bo mikavna naloga bodočih sinologov.

II. Kaj je pojmovna zgodovina?

Čeprav se je pojmovna zgodovina že na mnogih znanstvenih področjih izkazala kot plodna, celo kot nujno potrebna, pa vprašanje, kaj pojmovna zgodovina natančno sploh je, še vedno vodi v teoretične kontroverze. Že prevod nemške besede pojmovna zgodovina (Begriffsgeschichte) v druge jezike je težaven. Razumevanje te discipline je v bistvu odvisno od tega, kaj natančno je *pojmem* – zloglasni kamen spotike novoveške filozofije (G. Scholtz 2000: 184 in naslednje). Odkar se je namreč porodil dvom ali obstajajo *ideae innatae* in »čisti razumski pojmi« in odkar se je v ospredje refleksije prerinil jezik, je postalo vprašljivo tudi, čemu je zares utemeljeno mogoče reči *pojmem*. Toda gledano v kontekstu današnje znanosti, je ta neenotnost o definiciji pojmovne zgodovine precej nevpadljiva, kajti tudi za tako priznane discipline, kot sta filologija in sociologija doslej ni bilo definicije, ki bi jo scientific community soglasno sprejela. In znotraj pojmovne zgodovine vlada menda vendarle mnogo večje soglasje o predmetu in metodi tega delovnega področja, kot recimo med predstavniki psihologije.

Težava, kako pridobiti zavezujoč *pojmem* o pojmovni zgodovini, leži, če pogledamo natančneje, v težavi, kako razjasniti razmerje med *besedo*, *pomenom*, *pojmom*, *problemom* in *terminom*. Pojmovnozgodovinska metoda lahko tukaj sicer pomaga, vendar pa sama ne zadošča, in to je prvo pomembno oprijemališče za kritiko pojmovne zgodovine. Diskusija o tem se nadaljuje, vodijo jo posebej pojmovni zgodovinarji na eni in lingvisti na drugi strani (posebej R. Koselleck 1978, D. Busse 1987, C. Knobloch 1992). Razgrnitev vseh argumentov in predlogov bi napolnila celo knjigo. Zato poskušam zgolj začasno odgovoriti na vprašanje »Kaj je pojmovna zgodovina?« z določenimi razmejitvami in sicer s svoje raziskovalno-praktične, ne-lingvistične perspektive.

151

(1. *Stvarna zgodovina*) Pojmovna zgodovina ni stvarna zgodovina. Obe področji je praviloma mogoče smiselno razdeliti. Nekaj drugega je, napisati zgodovino matematike, kot iz njenih virov izbrskati, kaj so v zgodovini te znanosti razumevali z grškim izrazom *mathematike technē*, z latinskim *mathematica mathesis* itd. in kateri drugi pojmi morebiti obstajajo za področja, ki jih danes povzemamo s pojmom *matematika*. (K »spodrsrljajem« v izdaji *Zgodovinskega slovarja filozofije* spada, da to za *pojmem matematika* ni bilo storjeno.) Nekaj drugega je tudi, študirati zgodovino modernih držav in zgodovino modernega pojma države. Na tem slednjem primeru pa že postane jasno, kako pojmovna

in stvarna zgodovina ne stojita druga ob drugi brez povezav, temveč vodita druga k drugi in se medseboj dopolnjujeta. Kdor spremlja zgodovino razvoja držav, bo moral dodati, ali so in kdaj so te tvorbe same sebe poimenovala države in kaj je pomenil izraz *država* v posameznih virih. Po drugi strani pa se seveda v razvoju pojma *države* zrcali zgodovina stvari, družbeno-politična organizacija, ki jo poimenujemo z mnogopomenskim pojmom *država*.

Tudi v filozofiji je mogoče razločevati pojmovno in stvarno zgodovino, čeprav je prehod tukaj še bolj zabrisan. Zgodovina pojma *metafizika* se bo morala začeti pri Aristotelu in njegovi šoli in izpustiti ne bo smela Kantove *Metafizike nravi*. Strokovna zgodovina metafizike, metafizičnega mišljenja, pa se bo začela že pri predsokratikih in se bo morala izčrpno ukvarjati s Platonom. Kantovo knjigo o utemeljitvi etike pa lahko utemeljeno pusti ob strani. Niti stvarna niti pojmovna zgodovina pa ne bosta smeli preskočiti Aristotelove metafizike. Vendar pa imata tudi tukaj obe področji svojo specifično usmeritev vpraševanja: stvarni zgodovinar bo poskušal osvetliti, kar je novo v Aristotelovi temeljni misli, pojmovni zgodovinar (kot npr. Hans Reiner) pa se bo poskušal osredotočiti na to, kaj je bilo razumljeno pod pojmom *metafizika* in kaj je imela ta beseda skupnega z zadevo metafizike.

152

(2. *Idejna zgodovina*) Že s to refleksijo na jezik se pojmovna zgodovina razlikuje tudi od »idejne zgodovine«, ki ji je veljavnost pridobil predvsem Arthur O. Lovejoy z ustanovitvijo časopisa *Journal of the History of Ideas*. Lovejoyev predgovor z leta 1940 kaže tako paralele kot tudi razlike med pojmovno zgodovino in idejno zgodovino. Tudi idejna zgodovina temelji na stališču, da v vseh zgodovinskih dogajanjih igrajo svojo vlogo tudi misli in predstave in da so obratno vsi mentalni procesi zasajeni v kontekst življenjskega sveta. Tako kot pojmovna zgodovina tudi idejna zgodovina dela interdisciplinarno, ker so ideje pač zelo gibljivi »objekti« in ker tako kot zgodovina same ne poznajo meje med disciplinami. Kar pa je pri Lovejoyu »ideja«, bi bilo za pojmovnega zgodovinarja preširoko in preveč nenatančno. Ideje so tukaj namreč predstave, misli, koncepcije, dogme, teorije, analogije, metafore, motivi, zamolčane predpostavke itd. Zato je lahko Lovejoy že kar v prvem zvezku svojega časopisa objavil sestavke, ki jih *Arhiv za pojmovno zgodovino* iz metodičnih razlogov ne bi objavil, kot je npr. razprava o »Moni Lizi v zgodovini okusa«, ali pa o »Nacionalsocialistični rabi Nietzscheja«. Lovejoyevo lastno veliko delo *The great Dhain of Being* (1948), tipičen primer idejne zgodovine, hkrati kaže, da želi to zgodovino pisje izpostaviti konstante (*unit ideas*), medtem ko so poj-

movni zgodovinarji praviloma skeptični do takšnih podvigov. Da bi idejna zgodovina postala metodično natančnejša, so medtem priporočili, naj se ravna po pojmovni zgodovini (M. Richter 1987).

(3. *Problemska zgodovina*) Razlikovati je mogoče tudi med pojmovno zgodovino in problemsko zgodovino. V filozofiji je problemska zgodovina dostikrat to, kar je v drugih historičnih disciplinah *stvarna zgodovina*. Če s *problemsko zgodovino* razumemo zgodovino t. i. »večnih problemov«, s katerimi se je že od nekdanj ubadal človekov duh (kot pri novokantovcu H. Windelbandu), potem je pač pojmovna zgodovina večinoma kritika takšnih zasnov. Že mladi Gadamer je pojasnil, da je domnevne »večne probleme« velikokrat mogoče razkrinkati kot fikcijo. Ali lahko npr. izhajamo izhajamo iz tega, da je v vseh kulturah, recimo v kontekstu budizma, obstajal t. i. »problem boga«? Ali pri filozofih grške antike že najdemo Descartesov »spoznavni problem«, namreč kako si lahko misleči jaz (*ego cogitans*) pridobi gotovo vedenje o zunanjem svetu (*res extensa*)?

Če pa se sprijaznimo s tem, da tudi »problemi« nastajajo zgodovinsko (in velikokrat spet zaidejo v pozabo), potem sta pojmovna zgodovina in problemska zgodovina zelo tesno povezani. Pojmovni zgodovinar mora namreč »problem« rekonstruirati in ga privedi v spomin, ki vodi k določeni pojmovni tvorbi. Pojmovna zgodovina, ki se ne bi ozirala na »probleme«, na vprašanja in težave mišljenja, bi izgubila svoj filozofski aspekt. Toda sama po sebi nikakor ni zgolj problemska zgodovina, pač pa slednjo prisili k večji natančnosti. Medtem ko namreč tradicionalni problemski zgodovinar, kot je Popper, lahko neobremenjeno govori o Platonovi *filozofiji zgodovine* in *historicizmu*, bo pojmovni zgodovinar takoj postavil svarilne table: ti pojmi imajo zaradi svojega novoveškega porekla pomensko vsebino, zaradi katere so pri interpretaciji Platona neuporabni.

(4. *Besedna zgodovina*) Iz teh opazk bi utegnili sklepati, da je pojmovna zgodovina besedna zgodovina. Ampak tudi to ne drži. Besedna zgodovina je deloma mnogo širša in obsežnejša, po drugi strani pa spet ožja in bolj omejena kot pojmovna zgodovina. Kajti vse besede niso pojmi. O pojmu krompirja in pojmu špagetov ne govorimo. Besedna zgodovina tudi ne more vedno prestopati jezikovnih meja: Ustaviti se mora pri grški besedi *hypokeimenon*, medtem ko pojmovna zgodovina od tam nadaljuje do latinske *substantia* in *subiectum*. Vendar pa nobena pojmovna zgodovina ne bo smela izločiti besedne

zgodovine in izrazne podobe pojma ali pa ju potisniti v ozadje. Zakaj ravno na besedo je pripeta, kakor smo omenili zgoraj, množica konotacij, tako tudi (večinoma obledela) slikovitost in povezava naših pojmov z življenjskim svetom. Jasneje kot na omenjenem primeru *hypokeimenon/ substantia* je to pri prevodu latinskega *conceptus* (izpeljan iz *concupere*) z nemško besedo *Begriff* (izpeljan iz *begreifen* = *anfassen*).

Besedna zgodovina je torej nujen aspekt in del pojmovne zgodovine. Je tisti del, ki s historično filološko metodo zagotavlja znanstveno najsolidnejša spoznanja. Ali lahko *Utopijo* Thomasa Morusa že imenujemo *komunistično* in ali Beethovnova *Sinfonia pastorale* že predstavlja programsko glasbo ali je *absolutna glasba*, je mnogo težje določiti kot vprašanje, kdo in v kakšnem smislu je uporabljal izraze *komunizem*, *programska glasba* in *absolutna glasba*. Od tega drugega vprašanja pa je bistveno odvisen odgovor na prvo. Brez besedne zgodovine pojmovna zgodovina izgubi svoj trdni historično-filološki temelj.

(5. Terminološka zgodovina) Ker vse besede niso pojmi in zato ne morejo postati predmet pojmovnozgodovinskih raziskav, bi lahko kot npr. Teichmüller (glej zgoraj) zastopali stališče, da je pojmovna zgodovina *terminološka zgodovina*. Kajti termini so besede, ki so prvič pomembne, namreč pomembne za znanost, in ki so drugič v okviru znanosti tudi – bolj ali manj natančno – definirane. Vsekakor pa so termini izrecno reflektirane, premišljene besede, po njih se znanstveni jezik razlikuje od običajnega jezika. Iz vsega tega je razumljivo, da stojijo termini v središču pozornosti pojmovnih zgodovinarjev. Kljub temu pa pojmovne zgodovine ne bi smeli razglasiti za terminološko zgodovino, kajti zastopali bi lahko pojmovanje, da so termini tako zelo vezani na določene znanstvene kontekste, da imajo v njih svojo trdno določenost in posledično nimajo zgodovine in razvoja. Pojemovno področje je mnogo širše od terminološkega, pojmi pa imajo tudi mnogo širši pomen – pomislimo samo na pojme, kot so *znanost*, *umetnost*, *religija*, *kulture* itd. Pred vsem pa se pojmovna zgodovina ne sme omejiti na termine, osredotočena mora biti tudi na opisovanje prehoda besede v termin (glej zgoraj). In zato je terminološka zgodovina – če sprejmemo podmeno, da se terminologija razvija – samo delno področje pojmovne zgodovine. – Vendar pa se zdi, da *Priročnik glasbene terminologije* temu nasprotuje ali pa, da pač ni delo pojmovne zgodovine. Vendar je razlog za to le v tem, da lahko besedo »terminus« uporabljamo tudi v širšem smislu in sinonimno s »pojmom«, tako da sta npr. tudi *glasba* in *opera* termina.

(6. *Pojmovna zgodovina*) Iz vsega tega sledi, da je pojmovna zgodovina lahko samo povezava med besedno, problemsko in terminološko zgodovino. Orientirati se mora po eni strani po besedah in besedni rabi, po drugi strani po »problemih« in določenih sistemskih mestih na področju mišljenja. Ob tem bo ugotovila, da imajo lahko iste besede, celo isti termini, v različnih kontekstih vsakič drugačen pomen in da bi isto ali podobno sistemsko mesto lahko izpolnil nek drug pojem. Izraz *tretje cesarstvo/ tretji rajh* [drittes Reich], je imel v filozofiji G. Fregeja in H. Rickerta popolnoma drug pomen, kot v nacionalno-konservativnem političnem mišljenju Moellerja van den Brucka. Izraz *tertius status* pri Joachimiu di Fioreju pa je imel isto sistemsko mesto kot pri Lessingu izraz *drittes Zeitalter* [tretje obdobje] in pri Henriku Ibsnu pojem *drittes Reich* (v vseh primerih je mišljen čas dopolnjene zgodovine). Pojmovnozgodovinska raziskava bo morala izpostaviti takšne razlike in podobnosti. Zato mora nihati med besedno, problemsko in stvarno zgodovino. (Primerjaj E. Rothacker 1955: 5 in naslednje, K. Gründer 1967 in 1992, R. Koselleck 1972: XXIII.) Samo tako lahko pokaže kontinuitete in prelome v poteku mišljenja. Zato mora biti metodično to, kar bi morala biti po Benedettu Croceju vsaka prava zgodovina: povezava filologije, zgodovine in filozofije.

Vendarle pa dodajmo, da omenjeni *Stvarni leksikon nemške literarne znanosti* s svojo zasnovo nasprotuje omenjenim določilom. Njen cilj je namreč, da v vsakem geslu jasno razdeli besedno, pojmovno in stvarno zgodovino (K. Weimar 1997 in naslednje). – Zanimiv poskus, ki razume le besedni pomen, se pravi to, kar je mišljeno z latinskim izrazom *conceptus*. Kdor bere in primerja gesla tega dela, bo opazil, kako težko je bilo na nekaterih mestih ohraniti to delitev. Če pa ta tri področja razumemo kot vidike, ki spadajo skupaj in jih je mogoče dostikrat – četudi ne vedno – razlikovati, potem tudi ta priročnik spada k pojmovni zgodovini in njegova izdajateljica sta ga tudi upravičeno predstavila v *Arhivu za pojmovno zgodovino* in ga sama tudi umestila na področje pojmovne zgodovine (H. Fricke / K. Weimar 1996, H. Fricke 2000).

Novejše razprave se vrtijo posebej okrog razmerja (nemške) pojmovne zgodovine do (francoske) *analyse du discours* in do (anglosaške) *conceptual history*. Slednja raziskovalna programa, ki ju razvijajo v glavnem družbeni zgodovinarji in politologi, nista usmerjena k trdnim besednim pomenom, temveč k resnični komunikaciji, ne k izoliranim pojmom, temveč k sistemom (ideologijam, verskim oblikam, mentalitetam) in se zato velikokrat tudi jasno ogražujeta od pojmovne zgodovine (R. Reichardt 1998). Nadaljna diskusija bo

pokazala, kako velike so razlike dejansko, kajti po mojem mnenju noben pojmovni zgodovinar še ni zanikal, da pojmi vselej stojijo v neki povezavi in da je treba raziskati njihovo rabo; velikokrat je bila poudarjena tudi razlika med »duhovno zgodovino« in »zgodovino mentalitet«, vendar nikoli ni bila dovolj jasno pokazana. – Če že ne tajimo sorodnosti teh treh projektov, jih lahko vsaj označimo kot konkurenčne oblike »zgodovinske semantike« – termin, katerega pomen ni nič natančnejši kot to, kar povezuje.

Prevedel Matej Šetinc

SEZNAM LITERATURE:

- Apel, Karl-Otto: Das »Begriffsgeschichtliche Wörterbuch der Philosophie«. V: Zeitschrift für philosophische Forschung 6 (1951/52) 133–136.
- Barck, Karlheinz / Fontius, Martin / Thierse, Wolfgang: Historisches Wörterbuch ästhetischer Grundbegriffe. V: Archiv für Begriffsgeschichte 32 (1989) 7–33.
- Barck, Karlheinz / Fontius, Martin / Thierse, Wolfgang: Ästhetik, Geschichte der Künste, Begriffsgeschichte. Zur Konzeption eines »Historischen Wörterbuchs ästhetischer Grundbegriffe«. V: isti (izdajatelj): Ästhetische Grundbegriffe. Studien zu einem Wörterbuch. Berlin 1990, 11–48.
- Barck, Karlheinz u. a. (Hg.): Ästhetische Grundbegriffe. Frankfurt/M. 2000 in naslednja
- Blumenberg, Hans: Paradigmen zu einer Metaphorologie. Bonn 1960.
- Blumenberg, Hans: Beobachtungen an Metaphern. V: Archiv für Begriffsgeschichte 15 (1971) 161–214.
- Blumenberg, Hans: Schiffbruch mit Zuschauer. Paradigmen einer Daseinsmetapher. Frankfurt/M. 1979, 77–93.
- Brandis, Christian August: Von dem Begriff der Geschichte der Philosophie. Kopenhagen 1815.
- Braun, Lucien: Geschichte der Philosophiegeschichte. Prevod iz francoščine: Franz Wimmer. Preddelal: Ulrich Johannes Schneider. Darmstadt 1990.
- Busse, Dietrich: Historische Semantik. Analyse eines Programms. Stuttgart 1987.
- EGGEBRECHT, Hans Heinrich: Das Handwörterbuch der musikalischen Terminologie. V: Archiv für Begriffsgeschichte 12 (1968) 111–125.
- EGGEBRECHT, Hans Heinrich: Vorwort. V: Handwörterbuch der musikalischen Terminologie. Zvezek 1. Wiesbaden 1971, 1–7.
- Eucken, Rudolf: Aufforderung zur Begründung eines Lexicons der philosophischen Terminologie. V: Philosophische Monatshefte 8 (1872/73) 81–82.
- Eucken, Rudolf: Geschichte der philosophischen Terminologie. Leipzig 1979. Ponatis Hildesheim 1960.
- Fricke, Harald / Weimar, Klaus: Begriffsgeschichte im Explikationsprogramm. Anmerkungen zum neubearbeiteten Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. V: Archiv für Begriffsgeschichte 39 (1996) 7–18.
- Fricke, Harald: Begriffsgeschichte und Explikation in der Literaturwissenschaft. V: G. Scholtz (izdajatelj), na drugem mestu(glej spodaj), 67–72.

- Gadamer, Hans-Georg: Zur Systemidee in der Philosophie. V: Festschrift für Paul Natorp zum siebzigsten Geburtstag. Berlin, Leipzig 1924, 55–75.
- Gadamer, Hans-Georg: Begriffsgeschichte als Philosophie. V: Archiv für Begriffsgeschichte 14 (1970) 137–151.
- Gadamer, Hans-Georg: Die Begriffsgeschichte und die Sprache der Philosophie. Opladen o. J. [1971].
- Gründer, Karlfried: Bericht über das 'Archiv für Begriffsgeschichte'. V: Jahrbuch 1967 der Akademie der Wissenschaft und der Literatur Mainz. Wiesbaden 1968, 74–79.
- Gründer, Karlfried: Erfahrung und Theorie in den geschichtlichen Wissenschaften. V: Begriffswandel und Erkenntnisfortschritt in den Erfahrungswissenschaften, izdajatelj: F. Rapp in H.-W. Schütt. Berlin 1987, 1–17.
- Knobloch, Clemens: Überlegungen zur Theorie der Begriffsgeschichte aus sprach- und kommunikationswissenschaftlicher Sicht. V: Archiv für Begriffsgeschichte 35 (1992) 7–24.
- Koselleck, Reinhart: Richtlinien für das Lexikon politisch-sozialer Begriffe der Neuzeit. V: Archiv für Begriffsgeschichte 11 (1967) 81–99.
- Koselleck, Reinhart: Einleitung. V: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Zvezek 1. Stuttgart 1972, XIII–XXVII.
- Koselleck, Reinhart (izdajatelj): Historische Semantik und Begriffsgeschichte. Stuttgart 1978.
- Koselleck, Reinhart: Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt/M. 1979.
- Lübbe, Hermann: Begriffsgeschichte als dialektischer Prozeß. V: Archiv für Begriffsgeschichte 19 (1975) 8–15.
- Lübbe, Hermann: Säkularisierung. Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs. Freiburg, München 1965 (2.izdaja 1975).
- Meier, Helmut G.: Begriffsgeschichte. V: Historisches Wörterbuch der Philosophie. Zvezek 1. Basel 1971, 788–808.
- Popper, Karl R.: Das Elend des Historismus. 2.izdaja. Tübingen 1969.
- Reichardt, Rolf / Schmitt, Eberhard (izdajatelj): Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1920. München 1985 in naslednja
- Reichardt, Rolf: Einleitung, prav tam 39–146.
- Reichardt, Rolf (izdajatelj): Aufklärung und Historische Semantik. Interdisziplinäre Beiträge zur westeuropäischen Kulturgeschichte. Berlin 1998.
- Reichardt, Rolf: *Historische Semantik* zwischen *lexicométrie* und *New Cultural History*, prav tam 7–28.
- Richter, Melvin: Begriffsgeschichte and the History of Ideas. V: Journal of the History of Ideas 48 (1987) 247–263.
- Ritter, Joachim: Leitgedanken und Grundsätze des Historischen Wörterbuchs der Philosophie. V: Archiv für Begriffsgeschichte 11 (1967) 75–80.
- Ritter, Joachim: Vorwort. V: Historisches Wörterbuch der Philosophie. Zvezek 1. Basel 1971, V–XI.
- Rothacker, Erich: Hilfsmittel des philosophischen Studiums. V: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 5 (1927) 767–791.
- Rothacker, Erich: Das akademische »Wörterbuch der Philosophie«. V: Das goldene Tor 2 (1950) 94–97.
- Rothacker, Erich: Geleitwort. V: Archiv für Begriffsgeschichte 1 (1955) 5–9.
- Scholtz, Gunter (izdajatelj): Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte. Hamburg 2000 (= Archiv für Begriffsgeschichte, posebni zvezek).

- Scholtz, Gunter: Begriffsgeschichte als historische Philosophie und philosophische Historie, *praktam*, 183–200.
- Teichmüller, Gustav: Studien zur Geschichte der Begriffe. Berlin 1874. Ponatis. Hildesheim 1966.
- Teichmüller, Gustav: Neue Studien zur Geschichte der Begriffe. Gotha 1876. Ponatis. Hildesheim 1965.
- Weimar, Klaus (izdajatelj): Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Berlin 1997 in naslednja von Weizsäcker, Carl Friedrich: Die Sprache der Physik (1959). V: Isti: Die Einheit der Natur. München 1971, 61–83.
- Wiehl, Reiner: Begriffsbestimmung und Begriffsgeschichte. Zum Verhältnis von Phänomenologie, Dialektik und Hermeneutik. V: Hermeneutik und Dialektik 1 (1970) 167–213.